

sünnnek a mai gazdasági viszonyok és a nyugtalan külpolitikai atmoszféra nem kedvez, azért javaslataimnál mérsékletet tartottam és csak olyan kívánságokkal álltam elő, amelyek aránylag igen csekély anyagi fedezet mellett megvalósíthatók. S ha mindnyájan egyetértünk abban, hogy a felfrissítésre szükség van, akkor máris elértem célomat. A többi attól függ, hogy — *akarjunk* a jelenlegi vizsgálatlan helyzeten változtatni.

Széchenyi mondja: »Tanácskozzunk, fáradozzunk, tőlünk függ minden, csak akarni kell«.

Szukováthy Imre.

A HÁRMAS KIS TÜKÖR SVÁJCI MINTÁJA.

Régi tankönyvirodalmunknak alig van még egy darabja, mely oly mértékben megérdemelné az irodalomtörténetíró érdeklődését is, mint Losontzi István *Hármas Kis Tükre*. Keletkezésének történetét nagyjából helyesen vázolta már Losontzi István életrője, Kiss Áron.¹ A *Hármas Kis Tükör* első része, *A' szent históriának summája*, már önállóan elterjedt tankönyv volt, mikor Losontzi az 1771. évi pozsonyi kiadást »*Magyarország Kis Tükrével*« kiegészítette. Ez az első rész pedig nem is egyéb, mint Osterwald Frigyes János svájci remonstráns teológus francia eredetijéből Maróthi György által lefordított és 1748-ban már harmadik, 1780-ban tizenkilencedik kiadásban megjelenő kis összefoglalásának kérdés-feleletre tagolása. *Hármas Kis Tükréről* az 1773. évi, ugyancsak pozsonyi kiadásban vált csak, amikor a bibliai történet mellé nemcsak Magyarország, hanem Erdély ismertetését is hozzávetté (*Hármas Kis Tükör, mely I. A' Szent Históriát, II. Magyarországot, III. Erdélyországot, annak földével, polgári-állapotjával, és históriájával, gyenge elméhez alkalmaztatott módon, a' nemes tanulóknak, summásan, de világosan előadja és ki-mutatja*).

Az első rész forrása tehát tisztázva van, s az magában véve nem is felötlő, hogy e könyvecskét, melynek feladata elemi fokon bibliai történetet tanítani, miért tagolta Losontzi kérdésekre és feleletekre? A katekizmus-irodalom éppen elég példát mutatott erre, s maga az Osterwald-féle könyvecske is tulajdonképpen egy katekizmus bevezető részét tette, amelyet a rendszeres hit és erkölcsstan kérdésekre és feleletekre tagolt előadása követett.² Más kérdés, hogy mi vezette Losontzit arra, hogy honismereti kiegészítést írjon

¹ Kiss Áron: *Losontzi István életrajza*. Budapest, 1906. 23. l. (Ism. Gyulai Ágost. Magy. Paed. 1906. 53—57. l.)

² Így a »rövid summát« és a katekizmust együtt fordította magyarra, Osterwald művét az idősebb Kármán József, a »Fanni hagyományai« szerzőjének atyja: *Katekizmus vagy a' keresztény vallásban való oktatás*. Pozsony, 1789.

hozzá? Maga Losontzi avval adja meg erre a kérdésre a választ, hogy az első rész sikere. »Tapasztaltam nem kis örömmel, hogy az Oskolákban már bé-vétegett Sz. Histórianak Summájából, szép elő-menetellel gyakoroltatnak a tanuló gyermekek. Hogy azért többre-is mehessenek, Magyar (és Erdély) Országnak ezen *Kis Tükörét*, melly Három Részekben, annak mostani Földét, Polgári állapotját és Históriaját summásan ki-mutatja, nem tartottam illetlennek hozzá ragasztanom«. Forrásokat csak a történeti részre vonatkozólag említ, és pedig a korabeli történettudomány tekintélyeinek, Timon Sámuelnek és Pray Györgynek a munkáit.

A *Hármas Kis Tükör* honismertető részének csupán egy mintáját tartja számon Kiss Áron: Szatmárnémeti Pap Istvánnak *Magyar Ország versekben-való rövid Le-írása* c. könyvecskéjét, melynek első kiadása 1756-ban jelent meg, s mely különben, kivált Európa leírását tartalmazó bevezető strófáiban, Lázár János gr. *Florindájával* is érdekes egyezéseket mutat. Valóban, a *Hármas Kis Tükör* verses részeit jogosan veti egybe Kiss Áron evvel a kis verses földrajzi kompendiummal: azonban katekizmusszerű kerete, sőt nem egy helyen a keretet kitöltő anyaga is más mintáról tanuskodik. Érdekes, hogy ez a minta is Osterwaldnak, a nagy svájci teológusnak és bibliafordítónak közvetlen környezetére utal.

Jean-Frédéric Osterwald (1663—1747) egyike volt azoknak a svájci teológusoknak, akik a kálvinista ortodoxiával, ha nem is élesen szembehelyezkedve, de mindenesetre attól elhajolva, a pietizmussal rokon törekvéseket mutattak. *Traité des sources de la corruption, qui règne aujourd'hui parmi les Chrétiens* c. könyve (1700), melyet még Osterwald életében, 1745-ben, magyar fordításban is kiadott a debreceni Margitai János nyomdája, a reformáció folytatását követeli. Másik könyve, 1702-ben megjelent katekizmusa, melyet az idősebb Kármán József fordított magyarra, Angliában, Hollandiában és Németországban is nagyon elterjedt, bár ortodox kálvinista részről hamarosan találkozott avval a nem is egészen alaptalan ellenvetéssel, hogy amit nyújt, nem is hittan, hanem csak erkölcsan. Katekizmusa már megmutatta azt az irányt, melyben Osterwald igazi ereje nyilvánult: mint szülővárosa, Neuchatel lelkesze, a lelkigondozás és nevelés fáradhatatlan apostola volt. Praktikus lelkészi tevékenysége közben keletkezett nagyarányú népszerű szentírásmagyarázata, mely *Biblia Tárháza* címen jelent meg magyarul 1780-ban, Győrben, Némethi Sámuel fordításában, s ebből a szentírásmagyarázó tevékenységből nőtt ki az Osterwald-féle bibliafordítás, mely a francianyelvű protestánsok körében általános tekintélyre tett szert. Ha még megemlítjük, hogy lekipasztorkodás-tana 1789-ben Marosvásárhelyen jelent meg magyarul, Gombási

¹V. ö. Hauck, *Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*. XIV. k. 1904. 516—518. II.

István fordításában, és hozzávesszük Kiss Áron figyelemreméltó adatát, mely szerint Zoványi György tiszántúli püspöknek már 1745-ben egy közelebbről nem ismert teológus támadásától kellett megvédenie Osterwald magyar követőit és népszerűsítőit: el kell ismernünk, hogy a szenttérténetnek az a kis összefoglalása, amely Maróthi György fordításában és Losontzi István átdolgozásában a magyar népiskolákba is utat talált, XVIII. századi szellemi életünk egy igen jelentős irányának szerény emléke. Osterwald hatása a XVIII. század magyar művelődéstörténetében feltétlenül megérdemelné a monografikus feldolgozást; itt még csak valószínűségére legyen szabad utalnom annak, hogy további kutatások Maróthi György és Losontzi István egyházzenei törekvéseit is kapcsolatba hozhatnák Osterwald neuchateli liturgikus reformjaival. S mint az alábbiakból kitűnik, Neuchatel pedagógiai hatásának további kisu-gárzását mutatják a *Hármas Kis Tükör* honismertető fejezetei is.

1757-ben jelent meg először Jean-Frédéric Osterwald unokájának, *Samuel-Frédéric Osterwaldnak* (1713—1795)¹ az a *Cours de géographie élémentaire, suivi d'un cours de géographie historique ancienne et moderne, et de sphère* c. tankönyve, mely megállapításaim szerint egyik mintája, sőt részben forrása volt Losontzinak. Losontzi műve 1771-ben, illetőleg népszerűvé vált címével és teljesebb alakjában 1773-ban jelent meg először, s így be kell ismernem, módszertani hibát követek el, mikor Osterwald művének 1789-ben megjelent hetedik kiadásával vetem egybe. Szolgáljon melegségemül, hogy korábbi kiadásához egyáltalán nem férhettem, s hogy a hetedik kiadás lausanne-i példányát alkalmam volt használni, azt is az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ szíves közvetítésének köszönhetem. Ez a hetedik kiadás a címlap tanúsága szerint a szerző által átnézett, javított és bővített kiadás, de nincs okunk feltenni, hogy azok az elemi tudnivalók, amelyeket Magyarországról közöl, lényeges változást szenvedtek volna — az időközben beállt uralkodóváltozáson kívül, — s így Losontzi viszonyát Osterwaldhoz bizvást ennek alapján is megállapíthatjuk.

A svájci pedagógus műve hetedik kiadását leányának, Madame Bertrandnak, a frankenthali nevelőintézet igazgatónőjének ajánlja — a nőnevelés egyenrangúságát különben az ajánlást követő előszóban is, mely bizonyára lényegében azonos lehetett már a korábbi kiadásokban is, a felvilágosodott század szellemére (dans un siècle aussi éclairé que le nôtre) hivatkozva hangsúlyozza. Ennek az előszónak két más gondolata azonban Losontzi szempontjából ennél

¹ A francia könyv, legalább is kezemben lévő hetedik kiadásában szerzőjét »M. P. A. B. O.« kezdőbetűk alá rejti, de a német változat (pl. az 1791. évi strassburgi kiadás) címe: *Herrn Friedrich Osterwalds Historische Erdbeschreibung*, s a nagy Larousse (*Grand Dictionnaire Universel du XIX. siècle*, s. v. »Osterwald«) Samuel-Frédéric Osterwald művei között tankönyvünket is megemlíti.

is több figyelmet érdemel. Könyve módszeréről és anyagáról' szólva Osterwald is hivatkozik rá, hogy a tudományos teljesség elé a gyermeki lélek természete szabott korlátokat: könyve bővítése közben sem feledkezhetett meg erről («... sans oublier l'âge et la force de ceux pour qui je travaille»). S könyve érdeme gyanánt kiemeli, hogy a gyermek közelébe anyanyelvén férközik: »Je me suis proposé: de mettre les jeunes gens en état de lire l'histoire ancienne avec plus de fruit et d'agrément; et il est assez étonnant que tous les ouvrages qui ont pour objet cette partie de la connoissance de notre globe soient écrits en latin, comme si elle ne pouvoit intéresser que les gens des lettres». Losontzi is hangsúlyozza: »Gyermekeknek írtam, azért is gyermeki elméhez alkalmaztatott módot szükség vala követnem... és »Magyar Gyermekeknek magyarul írtam, nem idegen nyelven, mellyet nem értenek«. Az első elvből kiindulva, tekintettel arra, hogy »a' gyermekek a' ritmizálásban igen gyönyörködnek, és a' Verseket örömmel tanulják»: Losontzi a legfőbb tudnivalókat könnyedén folyó négyszínű alexandrínusokba foglalta, s amikor iskola és irodalom egyaránt a Gyöngyösi-hagyomány ígézte alatt állt, alighanem evel biztosította leginkább könyvecskéje párját ritkító népszerűségét. Arra, hogy a második elvet svájci mintájánál nyomatékosabban hangsúlyozza, nyilván a hazai viszonyok készítették: »Sőt vallyha már valaha fel-állíthatnának a' mi Nemzetünkben-is a' Magyar Oskolák, a' mellyekben a' szükséges dolgokra magyar nyelven taníthatnának elsőben gyermekeink! úgy sem ezek idejeket; sem a Szülék költségeket haszontalanul el-nem vesztenék. De ez a mi Oskoláinknak nagy fogyatkozása, hogy mindenütt, minden különbség nélkül a' Gyermekek *Celláriusra, Deák Rudimentára* szoríttatnak, a' mellyeknek paraszt állapotjokban sohasemmi hasznát nem vehetik.«

A francia tankönyv mindenestre lényegesen nagyobb igényű: világföldrajzot, sőt ennek kapcsán világtörténeti ismereteket is ad, a földrajzi alapfogalmakkal is már nagyobb diákok fejlettebb értelméhez alkalmazkodva foglalkozik, sőt rövidre fogott csillagászati földrajzot és az ókori világ földrajzát is nyújtja. A *Hármas Kis Tükör* ezzel szemben a bibliai történethez csupán Magyarország és Erdély leírását csatolja, ezt természetesen sokkal részletesebben ismertetve, mint a francia tankönyv teszi, s a geográfiai kereteket bőséges történeti és alkotmánytani ismeretekkel tölti ki. Mégis, nem csupán egészében formai mintája, hanem helyenként közvetlen forrása is Osterwald tankönyve volt.

A földrajzi alapfogalmakat tárgyaló kérdések közül csak egyetlenet vesz át Losontzi:

»D. (= demande.) *Comment divise-t-on la terre en général?*

R. (= réponse.) On la divise en quatre parties principales, l'Europe, l'Asie, l'Afrique et l'Amérique.«

»Kérdés. *Hány részei vagynak a' kerék Földnek?*

F. (= felelet.) Négy: *Európa, Ásia, Afrika és Amerika.*

Ez Osterwaldnál az ötödik, Losontzinál az első kérdés; a továbbiak során Losontzi Osterwald magyartárgyú fejezeteit tartja szem előtt. Ezek a bevezető *Géographie élémentaire* IX. szakasza (*Article IX. De la Hongrie*) és a részletesebb *Géographie Historique* XIV—XVI. leckéi (*Leçons*), melyek *De la Bohème, De la Hongrie* és *De la Transylvanie* alcímekkel érdekes módon Cseh- és Morvaországot is a *De la Hongrie* főcím alá rendelik. Ebben természetesen Losontzi nem követi, s különben is Osterwald kereteivel eléggé szabadon bánik, itt kurtít és egyszerűsít, amott bővít és részletez, illetőleg, mint magyar vonatkozásban pontosabban és korszerűbben értesült szerző, igazít az előtte fekvő szövegen. Így részletez, igazít és korszerűsít egyszerre Losontzi harmadik kérdése.

»D. *Quelles sont les bornes de la Hongrie?*

R. La Hongrie est bornée au septentrion par la Pologne, à l'orient et au midi par la Turquie, et à l'occident par l'Allemagne.«

»K. (= kérdés.) *Melly országok határozzák M. Országot?*

F. *Északról, Lengyel-Ország és Silésia. Nap-keletről, Mőldva, Erdély és Oláh-országok. Délről, Servia és Slavónia v. Tót ország. Nap-nyúgotról, Morva és Austria.*«

A negyedik kérdés már csak rövidít; úgy látszik, Losontzi Osterwaldnak azokkal a bírálóival értett egyet, akik Osterwald előszava szerint a tankönyvben a feleleteket a gyermeki értelemhez képest túlságosan hosszúnak találták.

»D. *Quelles sont les principales rivières de la Hongrie?*

R. Il y en a quatre, le Danube, la Save, la Drave et la Teiss. Ces trois dernières se jettent dans la première, qui a son embouchure dans la mer Noire.«

»K. *Hány nagyobb folyó-vizei vagynak?*

F. Négy, *Duna, Tisza, Dráva, Száva.*«

Magyarország természeti gazdagságára vonatkozólag Osterwald két kérdését, illetőleg a hozzájuk tartozó részletező feleleteket Losontzi egy tömör mondatban foglalja össze:

»D. *Quelle en est la qualité?*

R. L'air en est fin, excepté dans la partie méridionale, où l'on trouve des marais: son terroir est fertile en toutes choses. Il produit les vins les plus estimés de l'Europe.

D. *Qu' observez-vous à cet égard?*

R. La Hongrie est en général très-peuplée et remplie de bestiaux et de gibier. Il y a des mines d'or, d'argent et de sel; enfin l'on y trouve un grand nombre de places fortes.«

»K. *Minémű földje vagyon?*

F. Igen áldott, és termékeny, melyly a' természetnek majd minden javaival bővelkedik«.

Azt viszont a magyarnyelvű népoktatás buzgó apostola sem állhatja meg, hogy ezen a helyen közbe ne iktassa a Magyarországra vonatkozó lumanista eredetű latin közmondást, mely olyan alkalmas volt a Mária Terézia-kori önelégült patriotizmus kifejezésére¹, s mely új elterjedését alighanem elsősorban éppen a *Hármas Kis Tükör*nek köszönhette:

»K. Köz-beszédben mit mondanak felöle?

F. *Extra Hungariam non est vita: si est vita, non est ita.*
Nints jobb élet, mint Magyar-Országban«.

Még kimerítő alkotmánytani kérdéseihez is talált némi támaszpontot Osterwaldnál Losontzi. »*Comment se gouvernoit la Hongrie?*« stb. kérdésekre adott feleleteiben Osterwald is összefoglalja röviden a magyar alkotmánytörténetet, általában ugyanazokat emelve ki, mint Losontzi, nevezetesen hangsúlyozza, hogy Magyarország kezdetben szabadkirályválasztó monarchia volt, szabadkirályválasztó jogáról 1687-ben mondott le a nemzet, a leányági öröklést biztosító Pragmatica Sanctio alapján 1740-ben került a trónra Mária Terézia, kinek »ezidőszerint« — azaz Osterwald tankönyve hetedik kiadásának megjelenése évében, 1789-ben — a fia, II. József uralkodik. A *Hármas Kis Tükör* első kiadása természetesen még csak Mária Teréziánál tart:

»K. Hát most ki uralkodik örökös jussal?

F. Felséges Mária Terézia, ki-is 1740-dik Esztendőtől fogva az Országot böltsen igazgatja«.

Az alkotmányt és közigazgatást Losontzi tovább részletezi, éppenúgy, mint Magyarország megyénkinti leírását. Ám formai tekintetben még ezekhez a részekhez is szolgáltatott mintát Osterwald, t. i. Svájc aránytalanul részletező ismertetésével, mely a maga 100 oldalával egész Európa leírásának több mint $\frac{1}{4}$ részét teszi ki — könnyen érthető okokból, hiszen Osterwald elsősorban a svájci nevelésügyet akarta munkájával szolgálni. Sőt tartalmi egyezés is akad még a továbbiak során is Osterwald és Losontzi között, így mindjárt Magyarország vallásügyének ismertetésében:

»D. *Quelle religion est dominante en Hongrie?*

R. La religion qui domine en Hongrie est la catholique. Il y a un grand nombre de protestans qui ont obtenu de l'empereur régnant le libre exercice de leur religion. L'on y trouve aussi des chrétiens grecs«.

Losontzi ezt mindenesetre több kérdésre tagolja:

»Kérdés. *Hány különböző Religiók vagynak az Országban?*

F. Négy: Romano-Catholika, Evangelika, Réformáta és Görög Vallás.

K. *Mellyik a' fő és dominans Religió?*

¹V. ö. Hóman—Szekfü, *Magyar Történet*, VI. 139. l.

F. A' Romano-Catholika vagy Pápista-Vallás« stb.

Nem Losontzi az egyetlen, aki Osterwald tankönyvét a saját céljaihoz alkalmazva átdolgozza. Jelent meg részben Osterwald személyes közreműködésével, 1763-tól fogva több ízben Strassburgban a német növendékek igényeit szem előtt tartó német kiadás is belőle. Ez, ellentétben Losontzival, megtartja a könyv világföldrajzi jellegét, de a svájci eredetével összefüggő aránytalanságot kiküszöböli, illetőleg Svájc rovására Németország ismertetését növeli meg. Nem lehetetlen különben, hogy Losontzi e német változatot forgatta; egy-egy ponton mindenesetre evvel mutat közelebbi egyezést, így pl. a Magyarország kerületi beosztására vonatkozó kérdésben.

»D. *Comment divise-t-on la Hongrie?*

R. On divise la Hongrie en haute à l'occident, en basse à l'orient, et en Esclavonie au midi«.

»F. (Frage) *Wie wird Hungarn eingetheilt?*

A. (Antwort.) Man theilt es in zween Theile, nämlich in Ober- und Nieder-Hungarn; dieses besteht aus den Kreisen diesseits und jenseits der Donau. Jenes aus den Kreisen diesseits und jenseits der Theis. Jeder von den Kreisen dereh wird wieder in Geschpanschaften abgetheilt«.

»K. *Hány Kerületekre osztattatik M. Ország?*

F. Négy kerületekre, v. Circulusokra, illy rendel:

I. Duna mellyéki Kerület. — XIII. Várm.

II. Dunán-túl való Kerület. — XI. Várm.

III. Tisza mellyéki Kerület. — X. Várm.

IV. Tiszán-túl való Kerület. — XIV. Várm.«

A német változat magyar fejezetei különben is valamivel részletesebbek, amint a franciáé, bár magától értetődően a *Hármas Kis Tükör* terjedelmét el nem érik. De sem ezt nem merném kétségtelen bizonyítéknak tekinteni a mellett, hogy Losontzi a német vagy pláne, hogy csak a német változatot ismerte, sem az afféle részlet-egyezést, hogy pl. Komáromról ugyanúgy bevehetlenségét hangsúlyozza. (...Comorra, eine Königl. Freystadt mit einer noch niemals eroberten Schanze...), mint Losontzi (...*Komárom Vára*, — Ki még ellenségnek nem jutott karjára), holott a francia ítélőszékét említi (Comorre, ou s'assemblent les grands du royaume pour juger les procès). Csakhogy ebben Losontzi nem csak Osterwald német változatával egyezik, hanem Szatmárnémeti Pap István — először 1753-ban megjelent — verses geográfiájával is, márpedig ez utóbbit — Osterwald mellett — továbbra is a *Hármas Kis Tükör* mintái közé kell számítanunk:

Komárom Vármegye Dunán által hata,

Itt Komárom, hol még nem nyert Török tsata.

Losontzi, hogy a magyar népoktatás szükségleteit kielégíthesse, erősen kibővítette az Osterwaldnál talált kereteket, mind földrajzi,

mind pedig történeti és alkotmánytani tudnivalókkal. E bővítések részben beleilleszkednek a katekizmus-szerű keretbe, részben kívül esnek rajta. A Kis Tükör harmadik része, Erdély földjének, »polgári állapotjának« és történetének leírása egészben véve eljti a tananyag kérdésekre és feleletekre tagolását. Mint svájci mintája, maga is az újabb kiadásokban egyre alkalmazkodva az újabb események által teremtett helyzethez, közel egy évszázadon át első nevelője volt a magyar honismeretnek. Páratlan népszerűségét nem is annyira idegen, mintájától tanult katekizmus-szerűségének, mint inkább a verses részleteknek köszönhetette, igazi hatása pedig a honismeret bizonyos hagyományos vonásainak kialakításában, illetőleg meggyökereztetésében és a magyarság történeti tudatának ébrentartásában, történeti hagyományaink népszerűsítésében nyilvánult meg. Hogy Sárospatak a »Músák' Oskolája«, hogy Debrecenben »lakik a' Pallás zöldes táborával«, hogy a Csallóköz »Aranykert«, »Gyümölcsparadicsom«, az a *Hármas Kis Tükörből* került a magyar nyelv szállóige-állományába. Természetesen e tekintetben gyakran korábbi hagyományokat kanonizált (»Tsalló köz, Aranyos...« — mondta már Szatmárnémeti Pap István is), s hozzánk e tradicionális vonásokat gyakran már a *Hármas Kis Tükörön* nevelkedett klasszikusaink közvetítették. Arany János pl. a *Bolond Istókban* Debrecenre vonatkozólag idézi Losontzit (»Debrecent is láthadd szép oskolájával — Hol lakik a Pallás, gyászos táborával«), s ugyanő a leghitelesebb tanuja annak az érdemnek, amelyet történeti hagyományaink fenntartásával és népszerűsítésével szerzett a *Hármas Kis Tükör*. »Naiv eposzunkról« szólva írja, hogy ami keveset népünk az »Isten ostoráról« tud, »nagy részben, s talán egészen Losontzi István népszerű könyvének köszöni«. Ez pedig annak az elismerését jelenti, hogy a *Buda halála* költője is a *Hármas Kis Tükörből* ismerkedett meg először a hun mondakörrel. S ehhez még hozzátehetjük, hogy a magyar alexandrinus majdani legnagyobb mesterének verselőképességét is Losontzi alexandrinusai ösztönözték először utánzásra, legalább is maga Arany a *Bolond Istók* önéletrajzi értékű II. énekében írja:

Az első zsenge »Kis-Tükör« modorban
Nyolcéves gyermek dadogása volt.

Valóban, iskolai tankönyv a magyarság életében alig töltött be még jelentősebb szerepet, mint az igénytelen és egyszerű *Hármas Kis Tükör*. Érdeméből nem vonhat le semmit, hogy létrejöttében külföldi példa ösztönzésének is részt kell eze után tulajdonítanunk. Viszont a magyar neveléstörténet számára bizonyára nem érdektelen ez az újabb szál, mely XVIII. századi nevelésügyünket Rousseau és Pestalozzi hazájához fűzi.

Waldapfel Imre